

अध्ययन—अध्यापनप्रक्रियेत वाचनकौशल्याचे महत्त्व

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

जागतिकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षणप्रणालीच्या पार्श्वभूमीवर शैक्षणिक मूल्यांकडे विशेषतः भाषिक मूल्यांकडे दुर्लक्ष होत असले तरी अध्ययन—अध्यापनप्रक्रियेत वाचन आणि लेखनकौशल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मात्र आज केवळ पाठ्यपुस्तकातील उतारे वाचनाची सवय विद्यार्थ्यांना असते. विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचन दिले तर ते त्यांना अडथळाची शर्यत वाटते. मराठी आणि मराठी वाङ्मय विषयाच्या विद्यार्थ्यांना वाचण्यासाठी दिलेला मजकूर हा शब्दांची आगगाडी दौडावी तसा प्रकार होतो. वाचनकौशल्य विकसित करण्यासाठी काही महत्त्वाच्या पायऱ्या असतात. त्यात पूर्वावलोकन, पूर्वज्ञान, कल्पनाचित्रण, दृष्टिकोन, समूहवाचन, गटचर्चा व विरामचिन्हांनुसार वाचन याचा अभ्यास प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांकडून करून घेणे आवश्यक ठरते. आज विविध स्पर्धाबरोबरच पॉवर पॉईंट प्रेझेंटेशनच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. यात कमीत कमी शब्दांत अधिकाधिक आशय मांडावयाचा असतो. यावेळी अचूक शब्दांची निवड गरजेची असते. यासाठी भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास असावा लागतो आणि या सर्वांचा पाया म्हणजे वाचन होय. म्हणून वाचन कौशल्याला अभ्यासकांनी महत्त्व दिले पाहिजे.

बीजशब्द : मूल्य शिक्षण, वाचनकौशल्य, विद्यार्थी, अध्ययन—अध्यापन, उच्चारण, लेखन

प्रस्तावना

अध्ययन—अध्यापनप्रक्रियेत वाचन आणि लेखनकौशल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. जागतिकीकरणाची पार्श्वभूमी आणि आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित झालेली आजच्या शिक्षणाची दिशा वेगळ्या वळणावर पोचल्याने विद्यार्थी वाचन—लेखन कौशल्यापासून दूर जातो आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचा समावेश जरी अभ्यासक्रमात केल्याचे दिसत असले आणि प्रत्येक पुस्तकातील स्वाध्यायात ही कौशल्ये विकसित होण्याकरिता केलेले प्रयत्न वरकरणी जाणवत असले तरी त्यावर स्वतंत्ररीत्या लक्ष केंद्रित अध्यापकही करीत नाहीत आणि विद्यार्थीही करीत नाहीत. किंबहुना मधल्या काळात या दोनही कौशल्यांकडे डोळेझाक करण्यात आल्याने एक संपूर्ण पिढीच या बाबतीत अकुशल असल्याचे निदर्शनास येते. या कारणानेच आज शैक्षणिक मूल्यांमध्ये वाचन कौशल्यावर विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. वाचनकौशल्यच नव्हे तर एकंदरीतच भाषिक कौशल्यांकडे दुर्लक्ष होत चालले आहे आणि त्यामुळे व्याकरण आणि भाषाविज्ञानापासून अध्ययनकर्ते आणि अध्यापकही दूर गेले आहेत, ही शोकांतिका आहे.

विषय विवेचन

भाषा शिकताना आपण प्रथमतः अक्षरं शिकतो. त्यानंतर शब्दरचना शिकली जाते. नंतर वाक्यरचना. अक्षरं गिरवायला शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांला प्रथम ध्वनीचा उच्चार कसा आहे, हे माहीत असणं आवश्यक आहे. 'अ' किंवा 'आ' मध्ये गिरवले जाणारे डाव्या दिशेने उघडे दोन एकाखाली एक असलेले अर्धगोल, मधातील आडवी दांडी आणि त्याला जोडलेले एक किंवा दोन काने हे तंत्र आणि त्याचे उच्चारण यांची सांगड घालावी लागते. 'ताठ', 'पाठ', 'माठ' या शब्दांमधील समान असणारा 'आठ' हा ध्वनी वेगाने वाचण्यासाठी लक्षात येणं गरजेचं असतं. म्हणजेच योग्य श्रवण, योग्य वाचन आणि योग्य लेखन या तीनही क्रियांचा समन्वय साधणं आवश्यक ठरतं. यापैकी एकाही बाबतीत चूक झाल्यास योग्य कौशल्य निर्माण होऊ शकत नाही आणि मग वाचनात किंवा लेखनात 'न' चा 'ण' होणे, 'ळ' चा 'ड' होणे असे प्रकार घडतात.

विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणातच 'व्हिज्युअल डिस्क्रिमिनेशन' म्हणजे नजरेने आकारातला फरक टिपता येणं खूप आवश्यक असतं. वाचनकौशल्य विकासासाठी ही महत्त्वाची पायरी असते. शालेय अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांना अंक मोजण्यास सांगणे किंवा वेगवेगळ्या वस्तू टाकून त्या ओळखण्यास सांगणे किंवा एखाद्या प्राण्याला त्याच्या बिळाचा रस्ता दाखविण्यासाठी चित्राचे कोडे देणे असे प्रयोग केले जातात. मात्र महाविद्यालयीन पातळीवर जर विद्यार्थ्यांना ही बाब

शिकवायची म्हटली तर उच्चारणशास्त्रावर आधारित प्रयोगांचीच साथ घ्यावी लागते. उत्कृष्ट वक्त्यांची, भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्यांची भाषणे, मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांपुढे प्रत्यक्ष किंवा दृकश्राव्यमाध्यमांच्या द्वारे पोचवावे लागते. शिकविणारा शिक्षक हाही उच्चारणशास्त्राचा अभ्यासक असावयास हवा. त्याचेही वाचनकौशल्य आणि उच्चारण कौशल्य उच्चप्रतीचे असावे. नेमका हा शब्द कसा वाचायचा, त्याचे उच्चारण कसे करायचे हे त्याला अवगत असावे. जेव्हा पदवीस्तरावरील विद्यार्थ्यांना '३' आणि '६' या अंकातील फरक कळत नाही किंवा ते प्रतिमा (मिरर इमेजेस) अंक आहेत, हे कळत नाही तेव्हा त्यांच्या श्रवण-वाचन-लेखन कौशल्याची सांगड जुळलेली नाही हे निदर्शनास येते.

अध्यापनप्रक्रियेत केवळ अभ्यासक्रमातील भाग पूर्ण करण्याकडे कल असल्याने शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचन दिले तर ते त्यांना अडथळांची शर्यत वाटते. केवळ पाठ्यपुस्तकातील उतारे वाचनाची सवय विद्यार्थ्यांना झालेली असते आणि म्हणून नवीन काही वाचायचे म्हटले की त्यांचा गोंधळ उडतो. पदवीस्तरावरील मराठी आणि मराठी वाङ्मय विषयाच्या विद्यार्थ्यांना वाचण्यासाठी दिलेला मजकूर हा शब्दांची आगगाडी दौडावी तसा प्रकार होतो. वाचलेल्या मजकुराचा अर्थबोध होत नसेल तर त्यात लयही नसते आणि एकसुरी वाचनाने ते नीरसही होते. ते केवळ अध्ययन आहे, या भावनेने ही प्रक्रिया घडत असल्याने वाचन प्रक्रिया म्हणजे काय किंवा वाचायलाही शिकावं लागतं, ही बाबच मुळात गेल्या काही वर्षांपासून दुर्लक्षिल्या गेली आहे.

शिक्षण क्षेत्रात 'वाचन ही नुसती आवड नसून कामाच्या ठिकाणी अतिशय आवश्यक असे कौशल्य आहे. कार्यक्षम वाचक दिवसभरात समोर येणारी अनेक ई-मेल्स, अहवाल व पत्रव्यवहार पटकन समजून घेऊन कार्यान्वित करू शकतात. महाविद्यालयीन विद्यार्थीसुद्धा -विशेषतः कला शाखेमध्ये शिकणारे किंवा स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी वाचनकौशल्य संपादन करून कमी वेळात अधिक प्रभावी रीतीने अभ्यास करू शकतात.^१ त्यासाठी काही महत्त्वाच्या पायऱ्या समजून घ्याव्या लागतात.

१. पूर्वावलोकन

पदवीस्तरावरील विद्यार्थ्यांनी जे साहित्य वाचायचे आहे, त्याचे प्रथम पूर्वावलोकन करावे म्हणजेच प्रिन्टू घ्यावा. त्यामुळे आपण जे वाचणार आहोत, त्याची कल्पना अगोदरच मनात तयार होते. त्याकरिता लेखाचे शीर्षक वाचावे. मग पहिल्या आणि शेवटच्या परिच्छेदावरून नजर फिरवावी. लेखासोबत काही चित्रे, नकाशे, तक्ते असल्यास ते लक्षपूर्वक बघावे. असे केल्याने लेखाच्या मुख्य विषयाचा अंदाज लावता येतो.

२. पूर्वज्ञान

पूर्वावलोकन केल्यानंतर त्या विषयासंबंधी आपल्याला काहीसे पूर्वज्ञान आहे की नाही हे जाणून घ्यावे. कथा, कादंबरी किंवा एखाद्या गाजलेल्या कवितेची पार्श्वभूमी माहिती करून घ्या. हे पूर्वज्ञान वाचनकौशल्याबरोबरच आकलनासही उपयुक्त ठरते.

३. कल्पनाचित्रण

जे साहित्य आपण वाचतो त्याचे कल्पनाचित्र मनात तयार करता आले पाहिजे. सर्व मुद्दे समजले तर हे चित्र स्पष्ट आणि पूर्ण स्वरूपात मनःपटलावर उभे होते. जर ते चित्र धूसर वाटत असेल तर ते अधिक सुस्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा. कथा किंवा एखादी कादंबरी असेल तर त्यातील घटनाक्रमावरून एक काल्पनिक चित्रपट तयार करावा. वाचताना अशी दृश्यकल्पना तयार केली तर वाचलेल्या गोष्टी अधिक दीर्घकाळ लक्षात राहतात. शिवाय वाचन नीरस व कंटाळवाणे न होता जिवंत व चित्तवेधक होते.

४. दृष्टिकोन

वाचन बरेचदा कंटाळवाणे वाटते. त्यामागे एक कारण म्हणजे आपले औदासिन्य किंवा वाचनसंस्काराकडे बघण्याचा नकारात्मक दृष्टिकोन. आपण वाचताना केवळ लेखकाचे विचार वाचत आहोत असे न मानता प्रत्यक्ष लेखकाशी संवाद साधत आहोत, प्रश्न विचारत आहोत, चर्चा करित आहोत अशी कल्पना करून तया साहित्यात समरस व्हावे. वाचन प्रक्रियेतील सहभागाचा सकारात्मक दृष्टिकोन वाचन जड जाऊ देत नाही.

५. समूहवाचन, गटचर्चा व विरामचिन्हांनुसार वाचन

वाचन हे एकट्याने, एकांतात, शांत जागी बसून करावे, अशी एक समजूत आहे. अनेकदा याच विचारातून ते कंटाळवाणे वाटते. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. समविचारी सहकारी असतील तर गटाने केलेले वाचन रंजक होऊ शकते. प्रत्येकाने आळीपाळीने वाचलेले इतरांनी ऐकायचे. नंतर त्यावर चर्चा करून त्याचे विविध पैलू समजून घेण्याने अनेक फायदे होतात. आपले उच्चारण कुठे चुकते आहे, कुठे किती थांबायचे, कुठले उद्गार कसे वाचायचे हे समूहवाचनातून व गटचर्चेतूनच समजते. वाचन मोठ्याने केल्याने उच्चार सुधारतात हे आपण पूर्वापार बघत आलेलो आहोत. यामुळे आत्मविश्वासही वाढतो. यशस्वी विद्यार्थी किंवा प्रभावी व्यावसायिक किंवा उत्तम वक्ता किंवा प्राध्यापक हा उत्तम वाचक असतोच. 'विरामचिन्हांचं भान नसेल तर अगदी पदवीपर्यंतच्या अभ्यासातही मोठी शब्दबंबाळ वाक्यं, विज्ञानातल्या लांबलचक व्याख्या, भूमितीतील प्रमेय अशा अनेक गोष्टींचा अर्थ समजून घेणं अवघड जातं. म्हणूनच अक्षर, शब्द आणि वाक्य वाचनाच्या या प्रवासात आकलनाचं स्थानही महत्त्वाचं आहे. म्हणूनच 'वाचाच तर वाचाल' ही उक्ती फार सर्वसमावेशक आहे.'^२

'वाचनप्रक्रियेत येणाऱ्या सामान्य अडचणी म्हणजे वाचनाचा कंटाळा येतो, काही पाने वाचली की लक्ष विचलित होते, एकाग्र मनाने वाचता येत नाही, कठीण शब्द सतत अडतात, लांबलचक वाक्ये पटकन समजत नाहीत. उत्तम वाचनकौशल्ये ही काही ईश्वरी किंवा नैसर्गिक देणगी नव्हे. योग्य मार्गाने सतत सराव करून कोणीही कार्यक्षम वाचक बनू शकतो. वाचनकौशल्ये आत्मसात केल्यास वरील अडचणींवरही सहज मात करता येईल.'^३ 'हाऊ टू मल्टीप्लाय इंटेलिजन्स ऑफ युवर बेबी' हे ग्लेन डोमेन या मेंदू विकास क्षेत्रातील अभ्यासकाचे एक पुस्तक आहे. भाषाध्यापकांनी ते अवश्य वाचावे. मुलांमध्ये आपण 'समग्राकडून घटकांकडे' या तत्त्वानुसार वाचनाचे कसे संस्कार करू शकतो याचे प्रयोग त्याने अत्यंत परिणामकारकरीत्या मांडले आहेत.

प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात भाषिक गुणवत्ता असते. ती शोधणं भाषेच्या अध्यापकांचं काम आहे. ती विकसित करता येऊ शकते, असं भाषाशास्त्रज्ञांना वाटतं. पदवीस्तरावरील विद्यार्थी वर्गात केवळ श्रवण करतात. लिहिण्याची त्यांची इच्छा नसते. 'पण एखादा प्रश्न वर्गात विचारल्यानंतर नेमक्या शब्दांमध्ये मुद्देसूद उत्तरं देतात. विविध विषयांवर मतं मांडतात. सर्वासमोर आपल्याला या विषयाबाबत माहिती आहे हे दाखवण्याची संधी ते सोडत नाहीत.'^४ विद्यार्थ्यांमधील संभाषण कौशल्य जाणून घेण्याची सुरुवात येथूनच होते. अंतिम वर्षाला येईपर्यंत गप्प राहणारे विद्यार्थीसुद्धा त्यांच्यातील भाषिक कौशल्य दाखवू लागतात. स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी सर्वच भाषिक कौशल्यांची आवश्यकता असते. व्यावसायिक बातम्यांच्या निवेदनासाठी, वादविवाद, वक्तृत्व स्पर्धांमधील विचार मांडण्यासाठी किंवा जाहिरात क्षेत्रात पाय रोवण्यासाठी भाषिक गुणवत्ता व स्वतःचे विचार मांडण्याची हातोटी विद्यार्थ्यांची अंगी निर्माण करावी लागते. त्यासाठी वाचन दांडगे असणे गरजेचे आहे. अन्यथा काही वेळा गोंधळही उडतात. एका वृत्तनिवेदकाने 'पंचतत्त्वात विलीन झाले' ऐवजी 'पंचरत्नात विलीन झाले' असे म्हटल्याचे उदाहरण आहे. तसेच 'टेहळणी करणारे विमान' ऐवजी 'हेटाळणी करणारे विमान' असाही शब्दप्रयोग झाला होता. अशी कठीण स्थिती निर्माण होण्याचे कारण वैविध्यपूर्ण वाचनाचा अभाव आणि शब्दांचे अर्थ न समजून घेता वाचन करण्याची सवय होय.

वाचनक्षमता वाढवण्यासाठी तसेच कार्यक्षम वाचक बनण्यासाठी 'सक्रिय वाचन' किंवा 'सहभागात्मक वाचना'चे तंत्र वापरणे गरजेचे असते. 'जगातील उर्दू, अरेबिक अशा काही भाषा सोडल्यास इतर बऱ्याच भाषांच्या लिपी या डावीकडून उजवीकडे या दिशेने वाचायच्या आहेत. अगदी सुरुवातीला मोठ्या ठशांची पुस्तकं वाचताना आपण जाणीवपूर्वक त्या त्या शब्दाखालून बोट डावीकडून उजवीकडे सरकवत जाणे या साध्या गोष्टीतूनही वाचन संस्काराची पूर्वतयारी साधता येईल.'^५

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना पुस्तक प्रदर्शनास भेट देण्यास प्रवृत्त करणे, पुस्तकांच्या दुकानात पाठविणे, विविध विषयांची पुस्तके हाताळण्यास सांगणे, 'भिलार' सारख्या पुस्तकांच्या गावास भेट देणे, ग्रंथालयात अनिवार्यपणे पाठविणे, तिथे विविध विषयांची पुस्तके आणि वृत्तपत्रे वाचावयास भाग पाडून त्यावर वर्गात भाष्य करण्यास सांगणे, विविध कार्यक्रमांमध्ये व्यासपीठावरून बोलण्याचा सराव देणे असे काही प्रयोग प्राध्यापकांनी करणे आवश्यक आहे. पत्रकारिता आणि जाहिरात क्षेत्रात जाऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अनोळखी व्यक्तींसोबत संवाद साधावा लागतो. वेगळ्या भाषेचा वापर करावा लागतो. आपले विचार समोरच्याला पटवून द्यावे लागतात. अशा वेळी संभाषण, उच्चारण अप्रतिम असावे लागते आणि हे तेव्हाच शक्य होते, जेव्हा त्याने त्याचे वाचन कौशल्य विकसित केलेले असते.

आजचे युग संगणकाचे आहे. निबंध स्पर्धा, वादविवाद स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा यांच्याबरोबरच पीपीटी म्हणजेच पॉवर पॉइंट प्रेझेंटेशनच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. यात कमीत कमी शब्दांत अधिकाधिक आशय मांडावयाचा असतो. यावेळी अचूक शब्दांची निवड गरजेची असते. आपले नेमके मुद्दे भाषिक स्वरूपात कसे मांडायचे, सारणी किंवा तक्ते कसे

विस्ताराने समजावून सांगायचे, आकृत्यांचा अर्थ कसा मांडायचा हे सर्व येण्यासाठी भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास असावा लागतो आणि या सर्वांचा पाया म्हणजे वाचन होय. म्हणून वाचन कौशल्याला अभ्यासकांनी महत्त्व दिलेच पाहिजे.

समारोपीय निष्कर्ष

योग्य वाचनकौशल्य विकसनासाठी सुट्या अक्षरांपासून शब्द व नंतर वाक्यरचनेपर्यंतचा टप्पा हा मेंदूपर्यंत जुळलेला असतो. शुद्धलेखनापूर्वी शुद्ध किंवा योग्य वाचन आणि त्याचं आकलन होणं किती महत्त्वाचं असतं हे अभ्यासाअंती स्पष्ट झालेलं आहे. आज वाचलेला मजकूर समजणं आणि त्याचं आकलन होणं यावर भर दिला जात नाही. परीक्षेपुरती तयारी करण्याच्या अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत वाचनाचा पैलू दुर्लक्षित्या जातो आहे. आज शाब्दिक गणिताची आवश्यकता भासू लागली आहे. विरामचिन्हांचा योग्य वापर आणि त्या विरामचिन्हांचा अर्थ समजणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. कुठे थांबायचे, किती थांबायचे, कोणते उच्चारण किती लांबवायचे हे न कळल्याने मराठी आणि मराठी वाङ्मयाचे विद्यार्थी अडखळतात. मोठमोठी शब्दबंबाळ वाक्ये वाचताना त्यांना घाम फुटतो. त्यांचा वाचनकौशल्याचा विकास झाला नसेल तर लेखन कौशल्यही विकसित होऊ शकत नाही आणि मग 'पाणी'चे 'पानी', 'काळी' चे 'काडी' होते. काही वेळा अर्थाचा अनर्थही होतो.

एकंदरीतच भाषेच्या अध्ययन—अध्यापन प्रक्रियेत विविध मूल्याधिष्ठित कौशल्ये आत्मसात करताना वाचन कौशल्य व उच्चारण शास्त्र अवगत असणे शिक्षण आणि विद्यार्थी या दोहोंनाही अत्यावश्यक ठरते. भाषिक कौशल्यांच्या अध्ययनात 'वाचन' हे महत्त्वाचे कौशल्य असून विद्यार्थी साधारणपणे आजूबाजूच्या येणाऱ्या आवाजावरून नैसर्गिकरीत्या 'श्रवण' आणि 'भाषण' शिकतात. मराठी भाषेचे व्याकरणही सतत कानांवर पडणाऱ्या रचनांतून नकळतपणे नियमांसह शिकले जाते. मात्र 'वाचन' किंवा 'लेखन' ही कौशल्ये विशेष प्रयत्न करून सरावाने आत्मसात करावी लागतात. अध्यापकांनी आपले विद्यार्थी घडविताना आणि त्यांना यशस्वीतेच्या शिखरावर पोचविताना वाचनकौशल्यावर भर देणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

१. 'वाचनकौशल्य जोपासा', दै. लोकसत्ता, नागपूर, ४ फेब्रुवारी २०१५, पृ. ५
२. 'वाचनकौशल्य विकसित होण्यासाठी', करियर वृत्तांत, दै. लोकसत्ता, मुंबई, १ ऑक्टोबर २०१२
३. 'वाचनकौशल्य जोपासा', उनि.पृ. ५
४. 'भाषिक कौशल्याची गरज', दै. प्रहार, मुंबई, २० मार्च २०१७, पृ. ३
५. <http://shikshanvivek.com/Encyc/2017/7/19/reading-habit.aspx>

संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, संकेतस्थळे

१. मांडवकर, डॉ. पवन, झटपट पत्रलेखन, सेवा प्रकाशन, अमरावती, तृतीयावृत्ती २००६
२. मांडवकर, डॉ. पवन, झटपट मराठी शुद्धलेखन, सेवा प्रकाशन, अमरावती, द्वितीयावृत्ती २०००
३. राजगुरू, मेघमाला, वाचन कौशल्य, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१८
४. दै. प्रहार, मुंबई, २० मार्च २०१७
५. दै. लोकसत्ता, नागपूर, ४ फेब्रुवारी २०१५
६. दै. लोकसत्ता, मुंबई, करियर वृत्तांत, १ ऑक्टोबर २०१२
७. <http://shikshanvivek.com/Encyc/2017/7/19/reading-habit.aspx>

